

Studia Biblica Slovaca

Ročník 7

2015

Číslo 1

Offprint

Studia Biblica Slovaca je recenzovaný vedecký časopis zameraný na skúmanie Svätého písma Starého a Nového zákona predovšetkým zo stránky filologickej, historickej, exegetickej a teologickej.

Ročník VII (2015), číslo 1

Vydáva Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Kapitulská 26, 814 58 Bratislava 1, IČO 0039786510.

Vedecké kolégium/Advisory board: Reimund BIERINGER (Leuven, B) – Georg BRAULIK OSB (Wien, A) – Peter DUBOVSKÝ SJ (Roma, I) – Pavol FARKAŠ (Nitra) – Massimo GRILLI (Roma, I) – Leslie HOPPE OFM (Chicago, USA)

Šéfredaktor: Blažej ŠTRBA (Baďin)

Redaktor pre recenzie: František TRSTENSKÝ (Spišské Podhradie)

Redakčná rada/Editorial board: Jaroslav BROŽ (Praha, CZ) – Juraj FENÍK (Košice) – Sr. Júlia Daniela ISKROVÁ OP (Ružomberok) – Róbert JAGER (Košice) – Jozef JANČOVIČ (Bratislava) – Peter JUHÁS (Wien, A) – Branislav KLUSKA (Ružomberok) – Róbert LAPKO (Košice) – Libor MAREK (Roma, I) – Jaroslav RINDOŠ (Bratislava) – Milan SOVA (Bratislava) – Jozef TIŇO (Bratislava) – Sr. Gabriela Ivana VLKOVÁ OP (Olomouc, CZ)

Za lektorovanie všetkých článkov zodpovedá redakčná rada.

Výkonný redaktor: Martina Korytiaková

Jazyková úprava: Dušan Rončák

Obálka: Martin Mičko

Na príprave publikácie sa podieľal aj Sr. Maryluke Addiman CJ a Miroslav Varšo.

Príspevky v slovenčine, češtine a v angličtine (od zahraničných autorov), alebo knihy na recenziiu prosíme adresovať na adresu redakcie *Studia Biblica Slovaca*, Banská 28, 976 32 Baďin (Slovakia), redakcia@biblica.sk.

Príspevky sa požadujú v elektronickej podobe, podľa možnosti v textovom editore Microsoft Word. Ak sú používané iné fonty písma pre hebrejčinu a gréčtinu ako v programe BibleWorks, tak upresniť aké, prípadne preposlať používaný font spolu s príspevkom. Príspevok typu štúdia, poznámka alebo reflexia musí byť doplnený abstraktom a jeho anglickou verzou, anglickým názvom príspevku, max. piatimi kľúčovými slovami v slovenčine/češtine a angličtine, zoznamom bibliografie a kontaktom na autora príspevku. Nevyžiadané rukopisy sa nevracajú. Redakcia si vyhradzuje právo upraviť titulok a vykonať potrebnú jazykovú a štylistickú úpravu prijatých príspevkov. Upresňujúce podmienky pre prispievateľov sú dostupné www.biblica.sk.

Články časopisu sú abstrahované v troch svetových periodikách: *Old Testament Abstracts* ISSN 0364-8591, *New Testament Abstracts* ISSN 0028-6877 a *Elenchus of Biblica*.

S povolením Arcibiskupského úradu v Bratislave zo dňa 3. júna 2014

Prot. N. 2229/2014

Studia Biblica Slovaca

Printed in Slovakia, 6/2015.

Vychádza dvakrát do roka.

Cena: 6 €

ISSN 1338-0141

EV 3744/09

Negatívna predstava života žien v záhrobí podľa gréckych náhrobných kameňov a komparácia s novozákonnými dokladmi o úmrtí žien

Andrea Korečková

Grécke náhrobné nápisy, zozbierané nemeckým klasickým filológom a epigrafikom Wernerom Peekom¹, obsahujú 482 nápisov v pôvodnom gréckom jazyku a nemeckom preklade². Pochádzajú z obdobia od 5. stor. pred Kr. do 4. stor. po Kr. a predkladajú bohatú paletu náboženských predstáv spojených s posmrtným životom. Podobný obsah prináša aj *Anthologia Graeca* (zv. VII), zbierka 748 epigramov vydaná Hermannom Beckbom³.

Nasledujúci príspevok bude vychádzať z uvedených zbierok⁴. Hlavnou témou budú ženy a ich negatívna predstava života v záhrobí, a to počas helenistického obdobia a v ranom období cisárstva (3. stor. pred Kr. – 2. stor. po Kr.)⁵. Uvedené predstavy záhrobného života verne potvrdzujú vyjadrenia,

¹ Werner Peek (1904 – 1994) ich zozbieral a publikoval veľké množstvo, z ktorých najznámejšie a najdostupnejšie sú v bohatej zbierke PEEK, *Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme* (ďalej iba PEEK, GV). Zbierka obsahuje viac než 2000 epigramov.

² PEEK, *Griechische Grabgedichte* (ďalej iba PEEK, GG).

³ BECKBY, *Anthologia Graeca* I-XVI.

⁴ Zároveň by som sa chcela poďakovať svojmu učiteľovi prof. ThDr. PhDr. Imrichovi Peresovi, PhD., ktorý ma voviedol do tajov gréckych náhrobných nápisov a v tomto výskume ďalej pokračuje na Univerzite v Zürichu. Vďaka tomu môžem zúžitkovať bohaté a podnetné materiály a štúdie vo svojej práci. Preto je pochopiteľné, že viaceré pasáže korelujú s jeho monografiou *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*. Týka sa to aj formálneho zápisu náhrobných nápisov, ktorý vychádza zo štýlu používaného nakladateľstvom Mohr Siebeck, Tübingen.

⁵ Pre súčasného človeka sa môže zdať zvláštne, že antická žena komunikuje zo záhrobia a popisuje svoje pocity, prostredie, bohov, atď. Je potrebné vedieť, že náhrobné nápisy sa písali dvojakým spôsobom. Buď si to zosnulé vytvorili sami tesne pred smrťou,

ktoré reprodukovujú náhrobné nápisy. Spoločným menovateľom gréckych náhrobných nápisov a údelom každého človeka je smrť. Každý musí zomrieť, rozlúčiť sa s denným svetlom a zostúpiť do podsvetia. Neexistuje spôsob, ako sa vyhnúť smrti, alebo sa z nej vykúpiť. Človeku nepomôže striebro ani zlato, konštatuje náhrobný nápis z Daulis, Phokis (3. stor. pred Kr.)⁶.

1 Svedectvo gréckych náhrobných kameňov

1.1 Definícia záhrobia zosnulými

Mnohé náhrobné nápisy prinášajú rôznorodé definície záhrobia. Podľa nápisu zo Smyrny (1./2. stor. pred Kr.) je podzemná ríša pripravená pre všetkých, ale na druhej strane nedovolí nikomu, aby ju opustil. Táto skutočnosť je známa smútiacej matke, ktorá pochovala svoju dcéru Paulu, a napriek tomu vyjednáva s podsvetím, aby jej umožnili stretnúť sa s dcérou v sne (ὦ τάφε καὶ δαίμων, μικρὸν μεθἔς εἰς φάος ἔλθειν παῖδαν ἐμὴν Παῦλαν, δὸς δέ μοι εἰσιδέειν)⁷. V prípade, že bohyňa podsvetia Persefona splní matkinu úpenlivú prosbu, matka sľubuje, že jej nebude nadávať (οὐ σοι Φερσεφόνη τόδε μέμψεται οὐδέ τις "Αἰδη, ἦν τόσον ἀνστήσης παῖδαν ἐμὴ κατ' ὄναρ)⁸.

Podľa náhrobku z Puteoli (3./2. stor. pred Kr.) je podsvetie opísané ako temná a hlboká ríša, z ktorej niet návratu (τάν δὲ Αἰδας ἄστρεπτον ὑπὸ ζόρον εἴλετο κούραν, οὐδέ οἱ ἡμερόεν κάλλος ἔρυκε μόρον)⁹. Vládne v nej neústupný Hádes, ktorý zasahuje do ľudských životov podľa vlastných rozhodnutí, pričom

alebo boli vytvorené najbližšími príbuznými. Niekedy sa používali aj predlohy napísané známymi básnikmi (napríklad Kalimachos), ktoré sa v rodine obmieňali. No v konečnom dôsledku sa náhrobné nápisy zhodujú so všeobecnými, náboženskými a spoločenskými predstavami rodiny. Podrobnejšie k tejto problematike vid' napríklad VIDMAN, *Psáno do kamene*.

⁶ PEEK, GG n° 214 = GV n° 1655.

⁷ PEEK, GG n° 335 = GV n° 1545.

⁸ Predstavy o posmrtnom živote zachytené na náhrobných nápisocho (Hádes, Persefóna, predstava života v Elíziu, na Ostrove blažených, na Olympe) vyjadrujú bežné nazeranie Grékov. Podrobnejšie vid' RHODE, *Psyche*, ako aj najnovšie publikovanú literatúru od prof. ThDr. PhDr. Imricha Peresa, PhD.

⁹ PEEK, GG n° 148 = GV n° 868.

neberie do úvahy ľudské plány. Rodičia, ktorí prišli o svoju dcéru Theodoras, vyčítajú bohu podsvetia, že nezohľadnil ani jej láskavú krásu (οὐδέ οἱ ἱμερόεν κάλλος ἔρυκε μόρον), ani radosť rodičov, ani nádeje spojené so svadbou. Jej krása jej mala byť na úžitok, a nie na smrť.

Hádes je nielen hlboká, ale aj bezodná ríša, ktorá otvára svoje brány do podsvetia a prijíma stále nových zosnulých (Ἄιδου μέγαν κευθμῶνα καὶ σκότου πύλας). Thermion sa preto pýta bohov, koľko ľudí je ešte schopný pohltiť nenásytý hádes. Rovnako ju zaujíma, prečo práve ju nenechali nažive, aby si vychutnala sladký život so svojimi deťmi a manželom¹⁰.

Zosnulé si uvedomujú, že sa nachádzajú na mieste, ktoré nemá dočinenia so životom. Sú odsúdené myslieť na pozostalých, s ktorými sa však už nesmú stretnúť (καὶ γὰρ ἐγὼ ποτ' ἔην ὄπερ εἶ σύ, ἀλλ' ὑπὸ Λήθην ἤλυθα μηδὲ τέκνον ἐνὶ δώμασι τάνδρι λιποῦσα, 2./3. stor. po Kr., Atény)¹¹. Sú v moci mocných bohov na vzdialenom mieste, ktorých ríšu však nemôžu opustiť (γῶον ἀπάτερθεν ἰαύεις, 2./3. stor. po Kr., Rím)¹².

1.2 Túžba po návrate medzi živých

Podľa gréckych náhrobných nápisov sa pozostalí a zosnulí nevzdávajú nádeje. Túžba po stretnutí sa objavuje nielen medzi rodičmi a deťmi, ale aj medzi manželmi. Samozrejme, prekonať bariéru hrobu a smrti nie je také ľahké, ale ľudia, ktorí sa v živote mali radi, snívajú a svoj záhrobný osud by radi chceli zmeniť. Jednou z možností je faktický návrat späť do života k milovanej osobe, alebo ďalšou možnosťou je návrat vo sne. Tak by sa mohli stretávať a aspoň takýmto spôsobom by mohli tráviť ešte chvíľku z času, ktorý

¹⁰ PEEK, GG n° 439 = GV n° 1875.

¹¹ PEEK, GG n° 328 = GV n° 1366.

¹² PEEK, GG n° 347 = GV n° 1678; KAIBEL, *Epigrammata Graeca*, n° 532 (ďalej iba KAIBEL. Uvedený náhrobný nápis popisuje zármutok muža, ktorý sa nevie vyrovnáť so smrťou svojej milovanej manželky. S ťažkosťami prežíva každý deň, jeho oči neprestávajú slziť, jeho srdce nie je schopný vyliečiť žiadny smrteľník. Avšak, ako sám poznamenáva, jeho smútok bude trvať dovtedy, kým nevstúpi do nového života (δύσμορος ἀντλήσει πένθος ἀεξίβιον). Táto poznámka môže vykazovať istý vplyv kresťanského myslenia, čo možno usudzovať podľa miesta a doby vzniku nápisu (2./3. po Kr., Rím). Nakoľko smútiaci manžel poznamenáva, že jeho smútok nevylieči žiadny smrteľník, neočakáva ani príchod žiadnej ženy, ktorá by nahradila zosnulú manželku (ako je to časté na takýchto nápisoch). Očakáva nový život, pretože ten jediný dokáže vyliečiť smútok jeho duše.

im kruto ukrátila smrť.

Podľa náhrobného kameňa zo Sýrie prichádza milovaný manžel k hrobu svojej manželky, pretože v zúfalstve hľadal jej ducha a dúfal v jej návrat do života, aj keď na druhej strane si uvedomoval, že návrat z hádu je nemožný. Mŕtvej manželke preto odkazuje, aby zachovávala svoju lásku v podsvetí tak, ako ju zachovávala na zemi¹³.

Kým manžel v predchádzajúcom texte adresoval svoje myšlienky do hádu, ďalší manžel Grafikos sa nachádza na nivách blažených, na území olympských bohov¹⁴ a sám dúfa, že jeho manželka ho bude na toto miesto nasledovať.

Je zaujímavé, že takúto túžbu po strate milovanej ženy predstavujú náhrobné nápisy mladých žien, čo prezrádza, že muži stratu svojej ženy znášali omnoho horkejšie a vyvolávať ženu z hrobu do svojho sveta bola pre nich jedna zo silno empirických, no nereálnych predstáv o záhrobí. Túžbu návratu z hrobu do života nebolo možné reálne uskutočniť ani očakávať, a myšlienka zmŕtvychvstania ešte u antických Grékov sa objavila bledým zábleskom až v dobe cisárskej, teda okolo 2. stor. po Kr., možno pod vplyvom čoraz viac silnejúcej eschatológie judaizmu alebo kresťanstva¹⁵. Takéto očakávanie bolo však pomerne ojedinelé a veľmi opatrné¹⁶.

Čo však z tohto prejavu možno získať, je poznanie, že v náhrobných textoch nekresťanského sveta v antickej dobe sa objavuje silná túžba vrátiť sa z ríše smrti do sveta živých, alebo, ako sa to v textoch formuluje, vrátiť sa na milované svetlo alebo opäť pod slnko, a byť spolu s milovanými druhmi¹⁷. Je to

¹³ PEEK, GG n° 381 = GV n° 727.

¹⁴ PERES, *Miesta blažených podľa Grékov a v Ascensio Isaiae*, 161.

¹⁵ Porov. PERES, *Griechische Grabinschriften*, 163-173.

¹⁶ Dodnes trvá diskusia o tom, či takúto vieru v zmŕtvychvstanie u Grékov môžeme predpokladať, ako to načrtol na základe svojho výskumu aj PERES, *Griechische Grabinschriften*, 163-173, ktorého oponentom v tejto diskusii je zvlášť ZELLER, *Unsterblichkeit des Leibes bei den Griechen?*, 290-293.

¹⁷ Takéto očakávanie je silne impulzívne aj vtedy, keď v princípe antickí Gréci sa „oficiálne“ po smrti nechceli vrátiť do tela (σῶμα), keďže to považovali za hrob (σῆμα) duše, a keď sa už raz z toho vďaka smrti dostali von, nechceli sa vrátiť a ďalej znášať útrapy tohto tela. Toto nazeranie však nebolo všeobecné a rozšírilo sa ponajviac iba u Orfistov a v ich okolí.

prirodzená túžba, ktorá úzko súvisí s psychikou človeka, ktorý ťažko znáša horkú smrť a rozluku s milovanou osobou.

1.3 Nenásytní bohovia podsvetia

Ďalšia téma, ktorá sa odкрýva na náhrobných nápisocho a je spojená s negatívnou predstavou v záhrobí, sú negatívne pocity vyvolávané u zosnulých. Dokladá to statočná, verná a milujúca manželka Aphrodisia, ktorá tam nešťastne narieka (ή τλήμων κατοδύρομαι ειν Αίδαο, Apollonopolis Magna, Egypt, 2. stor. pred Kr.)¹⁸. Vyzýva okoloidúcich, aby si vychutnávali život a žili bez chradnutia, pretože jej zostávajú iba Persefonine komôrky (μένειτ' ἐπὶ γῆς ἀμάραντοι, ὄσσον ἐγὼ ναίω δώματα Φερσεφόνης). Lysandre zasa chradne aj so svojím panenským pôvabom (ὤλετο παρθενίη σειρήν ἐμή, 3./2. stor. po Kr., Karanis, Egypt)¹⁹. Podobný pohľad približuje mladé dievča Herakleia (Atény, po r. 350 pred Kr.), ktoré zomrelo v rozkveti svojej mladosti (προλιποῦσ' ἠβην πολυανθῆ) a jej život v Persefoniných komôrkach je opusteným miestom bez súcitu (ἀνοικτίστος Φερσεφόνης θαλάμου)²⁰.

Hádes je miesto, ktoré prijíma ľudí bez rozdielu veku. Nezohľadňuje ľudské túžby či potreby. Uprednostnené sú chůtky bohov podsvetia, ako to dokladá Marthine, dievča v rozpuku svojej mladosti unesené žiarlivým démonom (2./3. stor. po Kr., Tyana, Kappadocia)²¹. Jej miesto spánku v podsvetí nie je vyvážené tým, čo stratila vlastnou smrťou (φθονερῶ δαίμονι χρησαμένη). Namiesto svadobnej hostiny, svadobných darov a radosti sa jej dostáva hojných prejavov smútku od pozostalých, predovšetkým od vlastnej matky, ktorá sa nevie vyrovať s jej odchodom.

Bohyňa Persefona nepozná žiadne zľutovanie so smrteľníkmi a vytrháva ich zo života v ich plnom rozkveti (Atény, po r. 350 po Kr.)²². Podobne boh podsvetia Hádes má záľubu v mladých dievčatách a ženách

¹⁸ PEEK, GG n° 164 = GV n° 1150; GEFFCKEN, *Griechische Epigramme*, n° 222 (ďalej GEFFCKEN).

¹⁹ PEEK, GG n° 163 = GV n° 1680.

²⁰ PEEK, GG n° 99 = GV n° 1697; ἀνοικτος bez náreku, bez oplakávania, bez žiaľu, nepoľutovaný, PANCZOVÁ, *Grécko-slovenský slovník*, 165.

²¹ PEEK, GG n° 346 = GV n° 1483.

²² PEEK, GG n° 99 = GV n° 1697.

a doslova ich kradne zo zemského povrchu²³. Avšak ten, kto zostupuje do jeho hĺbočín, je vystavený nielen zabudnutiu, ale aj strate pozemskej krásy. Takýto osud postretol Theodoras, láskavo krásne dievčatko, ktoré s nádejou upieralo svoj zrak k svadobnému dňu (Puteoli, 3./2. stor. pred Kr.). Smrť nezohľadnila ani jej krásu a zobrala všetko (οὐδὲ οἱ ἡμερόεν κάλλος ἔρυκε μόρον)²⁴.

1.4 Miesto zániku ľudskej existencie

Nasledujúce nápisy prinášajú trpkú skúsenosť s podsvetím, spojenú predovšetkým so zánikom. Pre ľudí je to miesto, v ktorom zaniká ich ľudské telo. Mizne krása, mladosť a mäsité telo sa premieňa na prach. Aj ľudská sláva, úspechy či cnosti upadajú do zabudnutia. Pre zosnulé ženy je to nezmieriteľný stav. Je ťažké vyrovnať sa so stratou mladosti a skvelej budúcnosti, ktorá by ich po boku milovaného manžela očakávala. Rovnako je ťažké zmieriť sa s predstavou opustených detí, ktoré túžia po vrelom matkinom objatí, či manželov, ktorí sa zmietajú v smútku a beznádeji. Zosnulé sa aspoň prostredníctvom náhrobných nápisov pokúšajú poučať pozostalých, aby si intenzívnejšie vychutnali život a všetky radosti, ktoré im ponúka. Ale aj svojim odkazom sprítomnili či predĺžili pamätiaku na svoju osobu medzi živými.

Podľa nápisu z Milétu (3. stor. pred Kr.) spôsobila smrť dcéry a manželky Polydamanty katastrofálne následky²⁵. Keď zostupovala do ríše mŕtvych na tmavej loďke (κυανέαν πορθμίδ' ἔβης νεκύων), jej otec kvíliť a oplakával dcérinu smrť (οἰκτρὰ πατήρ ἐπὶ σοὶ βάλε δάκρυα), matke už navždy zostalo trápenie a slzy (ἄλγεια δακρυόεντα) a manželovi plač (ἀνδρὶ τε, κωκύει). Mŕtva zostáva prebývať medzi mŕtvymi v krajine zabudnutia, do ktorého upadá aj jej potomstvo, pretože jej bohyňa Lethe zakryla lono. Rod nemá pokračovateľa a stráca sa jeho budúcnosť²⁶. A z toho dôvodu s bolesťou

²³ PERES, *Griechische Grabinschriften*, 45.

²⁴ PEEK, GG n° 148 = GV n° 868; PEEK, GG n° 149; PEEK, GG n° 205 = GV n° 1681; PEEK, GG n° 230 = GV n° 1177; PEEK, GG n° 263 = GV n° 1411; PEEK, GG n° 293 = GV n° 746; KAIBEL n° 169; PEEK, GG n° 318 = GV n° 924; PEEK, GG n° 331 = GV n° 1476; PEEK, GG n° 332 = GV n° 1554; PEEK, GG n° 350 = GV n° 1594; PEEK, GG n° 392 = GV n° 1164; KAIBEL n° 727; PEEK, GG n° 396 = GV n° 1478; KAIBEL n° 682; PEEK, GG n° 448 = GV n° 1925; KAIBEL n° 560; GEFFCKEN n° 363; PEEK, GG n° 460 = GV n° 1989.

²⁵ PEEK, GG n° 195 = GV n° 1536.

²⁶ PEEK, GG, 306.

pripomína otec zosnulej dcére Polydamantis, že mu nezanechala deti, ktoré by ho potešili v jeho starobe a ktoré by si mohol posadiť na kolena (οὐδε τι πατρι φίλω νεαροῦς ἐπὶ γούνασι παιδᾶς κηδεμόνας θῆκας γήραος οὐλομένου).

Negatívny pohľad na život v záhrobí popisuje reliéf z Kyrene (2./1. stor. pred Kr.). Je to tmavé miesto (ἐν σκοτίῃ) spojené so zánikom ľudskej existencie, významu a dôležitosti²⁷. Plauta, podobná bohom (θεῆς ἰκέλην), leží so svojím tkáčskym člnkom v tme a bez slávy (ἀκλέα δ' ἐν σκοτίῃ πηνίσματα καὶ λάλος αὐτῶς κερκίς ὁμοῦ πινυτῆ κεῖται ἐπ' ἠλακάτη), kým počas života zažívala pravý opak.

Trpkú skúsenosť s podsvetím má aj Kratista, milovaná manželka Archemachova (φίλαν εὖνιν) a cnostná dcéra Damainetova (παῖδά τοι ἰφθίμαν)²⁸, ktorá zomrela v pôrodných bolestiach (ὠδίνων στονόεντι) a svojmu manželovi zanechala dieťa (Atény, časť Kerameikos, po r. 350 pred Kr.). Jej existencia zaniká, život v záhrobí nemá svoje pokračovanie. Odplatou za dosiahnuté cnosti je prach, ktorý prikrýva jej mŕtve telo (ἔδεκτο κόνις).

Podobný údel znášala verná manželka Elpis zo Sardes (3. stor. pred Kr.), ktorej sa nenaplnila túžba po vlastných deťoch²⁹. Bohyňa Tyche ju nechala dvakrát trpieť v pôrodných bolestiach, a predsa jej neumožnila tešiť sa z detí. Zomrela bezdetná (οὐδ' ἐς ἄκαρπον ἐγὼ δισσᾶς ὠδῖνας ἀνέτην ἡμερτῶν τέκνων) a teraz prebýva v háde, kde jej hmla zabudnutia zakrýva oči a ona sama zaniká. Napriek tomu si želá, aby každý, kto prejde okolo jej hrobu, pochválil manžela (ξένε... θέντα πόσιν μύθοις εὐλογέων παρίοις) za jeho vernosť a lásku aj napriek smutnému osudu, ktorý ich postretol, za pohrebné úkony, ktoré vykonal (μνησθεῖς' ὧν εἰς πίστιν ἐμοχθησ' αἰὲν ὀμέυνου Ἐλπὶς ἐγὼ, τῶν νῦν ἄταπέχω χάριτας). Chvála pocestných mu má zabezpečiť pozemskú slávu.

1.5 Rozpad ľudského tela

Okrem zániku ľudskej existencie predstavuje hádes miesto, kde zaniká aj ľudské telo. Dokladá to náhrobok z Karanis, Egypt (3./2. stor. pred Kr.), zachytávajúci život mladej dievčiny Lysandre, nad ktorou Mórie roztočili svoje

²⁷ PEEK, GG n° 132 = GV n° 758.

²⁸ PEEK, GG n° 83 = GV n° 548; KAIBEL n° 77.

²⁹ PEEK, GG n° 143 = GV n° 1127.

vreteno, a preto zomrela ako slobodná 20-ročná panna³⁰. Smrťou chradne jej panenský pôvab v hrobe namiesto toho (ᾠλετο παρθενίη σειρήν ἐμή), aby rozkvitol prechodom cez manželskú záclonu a cédrové dvere.

Podobnú skúsenosť s podsvetím má aj Ptolemaiova manželka, statočná, verná, úctivá a milujúca Afrodisia, ktorá napriek všetkej láske, ktorú preukázala svojím najbližším (2. stor. pred Kr., Apollonopolis Magna, Ägypten), bola napospas vydaná Móriam³¹. Nachádza sa v Persefoninom dome (ναίω δώματα Φερσεφόνης), kde je nešťastná (ἡ τλήμων κατοδύρομαι εἰν Αἴδαο), a preto vyzýva okoloidúcich, aby žili na zemi bez chradnutia, pretože ona už obýva Persefonine komôrky (μένοιτ' ἐπὶ γῆς ἀμάραντοι, ὅσσον ἐγὼ ναίω δώματα Φερσεφόνης).

S desivou predstavou života v podsvetí sa vysporiadávajú aj rodičia zosnulej Oinante, ktorá zomrela v mladom veku (Chersonesos, 1./2. stor. po Kr.). Nielen že musia prijať skutočnosť, že bohovia rozhodujú o živote človeka, že pekní a dobre vyzerajúci ľudia zomierajú skôr ako ostatní, ale ich zármutok nie je zmiernený ani predstavou o podsvetí, mieste desivého bzučania, ktoré vydávajú duše mŕtvych³². S podobným opisom sa stretávame v Odysei, kde je šušťanie prirovnané k netopierom, ktoré visia na skale v jaskyni a keď niektorý z nich padne, potom všetky lietajú, šušťia a držia sa pokope (XXIV,5-9). Duše mŕtvych podľa náhrobného nápisu nepočujú žiadny hlas zo zeme. Sú hluché a nemé ako kamene, strápené riekami podsvetia: Okeanos, riekou zabudnutia Lethe a riekou náreku Kokytos.

1.6 Hmla zabudnutia

Náhrobné nápisy obsahujú aj stvárnenia putovania duší do podsvetia. Jednou z nich je loďka, ktorá preváža zosnulých cez riekku zabudnutia. Uvádza to náhrobný nápis z Milétu (3. stor. pred Kr.), ktorý popisuje smutný osud Polydamantis. Tragédiou úmrtia je dvojaké zabúdanie: vlastné opúšťanie spomienok, zabúdanie a postupný zánik v podsvetí, ako aj vymieranie rodu a jeho zánik na zemi, ktorý nastal smrťou zosnulej³³.

³⁰ PEEK, GG n° 163 = GV n° 1680.

³¹ PEEK, GG n° 164 = GV n° 1150; GEFFCKEN n° 222.

³² PEEK, GG n° 390 = GV n° 1684.

³³ PEEK, GG n° 195 = GV n° 1536.

Náhrobný nápis zo Sárd ponúka ďalšiu možnosť procesu zabudnutia v háde. A to pri Elpis, ktorá je krátko po smrti (Sardy, 3. stor. pred Kr.)³⁴. Hmla zabudnutia sa rozprestiera cez jej oči a ona postupne zaniká (λήθης έκπετάσασα κατὰ βλεφάρων πέπλον ἤδη, ὅς με κατασκιάσας εἰν Αἰδη κατέχει).

1.7 Zánik pozemskej krásy

Záhrobie je miestom, ktoré pohlcuje všetko živé a krásne. Náhrobné nápisy reflektujú neutíchajúcu túžbu a chuť bohov podsvetia zmocňovať sa toho, čo sami nevlastnia.

Náhrobný nápis z 1. stor. po Kr. (na ceste z Neapola do Noly)³⁵ približuje vznešenú Kleopatru, ktorá bola pri svojom narodení bohato obdarovaná vznešenými vlastnosťami: Afrodita jej darovala krásu, ktorou prevyšovala ostatné ženy (μορφᾶς ἤ πρωτεῖον ἔχειν δωρήσατο Κύπρις), Aténa porozumenie (ἔργα δ' Ἀθαναία τερπνὰ σαοφροσύνας), múza ju inšpirovala k múdrosti skladat' ľúbezné tóny (Μοῦσα δὲ καισοφίαν καὶ πακτίδα τὰν φιλέραστον, συμφωνίαν ἔρατοῖς μειζαμένα μέλεσιν). Avšak ani dary od samotných bohýň, ani ich bohaté zúročenie v živote (ἀλλ' ἀρετὰ βιοτᾶς αἰὲν ζωοῖσι μέτεστι) nezabránili zlomyseľnému bohu podsvetia, aby k sebe povolal cnostnú Kleopatru. Smútok zosnulej je o to väčší, že jej mladistvá krásna a telo sa premieňa na prach a ona sama prahne v podsvetí po veciach, ktoré jej boli vzaté predčasne. Slniečny svit je oázou pre toho, kto je uväznený v tmavom chladnom a nehostinnom podsvetí. Preto zosnulá Kleopatra vyzýva okoloidúcich, aby si vychutnávali slnečný svit (γλυκερώτερον αὐγᾶς) a život (ζωή) plným priehrástím, pretože pre mŕtveho je túžba po svetle taká dôležitá ako pre loď vietor do plachiet (ὡς θνατοῖς οὐδὲν γλυκερώτερον αὐγᾶς, ζῆθι κάλων τείνας οὐριον εὐφοροσυνᾶν).

1.8 Miesto beznádeje

Záhrobie je zároveň miestom beznádeje, ktorá ovplyvňuje ľudský život. Podľa nápisu z Piräus (4. stor. pred Kr.) platí pre všetkých ľudí rovnaký údel: všetci majú rovnaký osud, všetci musia zomrieť³⁶. Šľachetné nádeje nie sú

³⁴ PEEK, GG n° 143 = GV n° 1127.

³⁵ PEEK, GG n° 448 = GV n° 1925; KAIBEL n° 560; GEFFCKEN n° 363.

³⁶ PEEK, GG n° 468 = GV n° 2016; KAIBEL n° 81.

v rukách človeka. Mŕtvy musí ležať v hrobe a v živote prijímať to, čo mu nadeli bohyňa Tyche³⁷. Pozostalým je nadelený smútok a slzy. Všetky nádeje, ktoré boli vkladané do človeka pri jeho narodení a výchove, si berie so sebou do hrobu. Jeho telo prikryje prach, a to všetko kvôli bezcitnému zásahu boha podsvetia³⁸. V háde nie je žiadna nádej (σοὶ γὰρ ἐς Ἄιδαν ἦλθον ὁμοῦ ζῶας ἐλπίδες ἀμετέρας)³⁹. Jediná nádej existuje iba na tomto svete, avšak na nápise z Knidos (2./1. stor. pred Kr.) sa objavuje túžba po zachovaní pamiatky na zosnulú vo večnosti. Nositeľom tejto pamiatky má byť náhrobný nápis, ktorý zostavil smútiaci manžel, aby sa aj týmto spôsobom odvd'ačil manželke za jej neskonajú lásku (μνάμαν εἰς αἰῶνα φερώνυμον).

2 Absencia náhrobných nápisov v Novom zákone

2.2 Úmrtia žien v Novom zákone

V krátkosti sa pozrieme aj na to, ako popisuje úmrtie ženy, príp. jej život v záhrobí, Nový zákon. Evanjeliové správy zachytávajú Ježiša, ako sa na svojich cestách stretával aj s ľuďmi, ktorí prežívali smútok zo straty svojich najbližších. Čo sa týka smrti vyslovene dospelých žien, takýto príbeh chýba. Napriek tomu, príbehy o úmrtí dievčat sú doložené. Sú to síce zriedkavé prípady, ale Nový zákon nám to podáva niekoľkokrát.

V príbehu o Jairovej dcére⁴⁰, ktorá zomrela, nie je uvedený presnejší popis smrti, ani jej príčina. Ježiš pripomína, že dievča nezomrelo, len spí. Sen je tu symbolickým výrazom pre stav človeka v smrti, z ktorej sa môže očakávať prebudenie, ak zasiahne Boh skrze Ježišovu uzdravujúcu moc. Preto definícia smrti umierajúcej ženy prestáva mať svoj dôraz. Ten sa prenáša na Ježiša, ktorý je Pánom života a smrti a má moc uzdravovať, alebo dať nádej na život.

Smrť Tabity je druhým príbehom mŕtvej ženy, ktorý podáva Nový zákon (Sk 9,36-42). Lukáš ako pisateľ Skutkov apoštolských koncipuje tento príbeh pomerne opatrne a tiež sa nepúšťa do podrobnej diagnózy. Hlavným

³⁷ PEEK, GG n° 449 = GV n° 1938; KAIBEL n° 551.

³⁸ PEEK, GG n° 228 = GV n° 1512.

³⁹ PEEK, GG n° 438 = GV n° 1874; KAIBEL n° 204; GEFFCKEN n° 208.

⁴⁰ Evanjeliové správy u synoptikov o tom hovoria na viacerých miestach: Mt 9,18-19.23-25; Mk 5,21-24.35-43; Lk 8,40-42.49-56.

aktérom Lukášovho príbehu sa stáva apoštol Peter, ktorý ju vzkriesi z jej smrti⁴¹. Aj tento príbeh potvrdzuje pozitívny koniec smrti, ktorá sa nestala definitívnou, aké sa popisujú v gréckych náhrobných nápisochoch. Aj tu dochádza k tomu, že príbeh sa stáča k dobrému koncu, ktorý má svedčiť o tom, že kto verí v uzdravujúcu moc Ježiša Krista, ktorú sprostredkujú apoštolí, má šancu na prekonanie smrti.

V obidvoch prípadoch popisu smrti ide nakoniec o uzdravenie, resp. o vzkriesenie. Zámerom novozákonných autorov totiž nie je podávať diagnózu trpiacich žien ani opísať stav v záhrobí, ale poukázať na Ježišovu terapeutickú schopnosť, ktorý má moc uzdravovať aj zo smrti. Tým sa chcelo deklarováť v cirkvi to, že uprostred nej je Pán života, ktorý môže pomáhať nielen slovom alebo činom v živote, ale aj napriek smrti.

Tretím príkladom je príbeh o smrti Zafiry (Sk 5,10), kde je zdôraznený moment smrti a diagnóza, pretože smrť je vyvolaná falošnosťou tejto ženy, keďže klamala a podvádzala. Z diagnostického hľadiska sa môže považovať za infarkt alebo zlyhanie srdca

Jej smrť je vyjadrená ako úmrtie (ἐξέψυξεν), avšak grécke ἐκψύχω znamená najskôr vydýchnutie, teda že vypustila dušu a následne zomrela⁴². Peter tak má moc nielen uzdravovať a oživovať, ale aj zahubiť a uvrhnúť do rýchlej smrti.

2.2 Novozákonný pohľad

V Novom zákone sa príbehy, opisujúce úmrtie žien, nevenujú podrobnej diagnostike ich smrti⁴³. Iba v krátkosti naznačujú príbeh, ktorý sa spája so smrťou žien. Je to pochopiteľné z viacerých hľadísk: 1. Evanjeliové správy alebo apoštolské spisy nie sú epitafnými textami, teda nezachycujú drastickosť smrti v takej miere ako v gréckych náhrobných nápisochoch. 2. Podobne ani kresťanské náhrobné nápisy sa nevenujú popisu smrti fakticky

⁴¹ Niektoré rukopisy dodávajú „v mene nášho Pána Ježiša Krista“, čo sa každopádne vzťahuje na jeho božskú moc – vládnuť nad životom i smrťou.

⁴² Korešponduje to s vyjadreniami o úmrtí aj v profánnych gréckych náhrobných nápisochoch, kde ľudia zomierajú tak, že vypustia dušu alebo že im z hrude odletí srdce. Je to bežne zaužívaný grécky výraz na rýchlu smrť, o ktorej sa bližšie málo vedelo.

⁴³ Podrobnejšie o diagnózach a charakteristike úmrtí žien v Novom zákone vid' KOREČKOVÁ, *Príčiny úmrtia antických žien*, 39-51.

a dopodrobna. Viac menej iba naznačujú skutočnosť smrti, k čomu – ak je na to priestor – pridávajú prípadne aj stav, v ktorom mŕtva žena vyjadruje svoj vzťah k živému Kristovi a že očakáva vzkriesenie. 3. Osud jednoduchých ľudí v zovretí smrti sa nebagatelizuje, ale ani nenadsadzuje. Bolesť sa chápe rovnako vážne ako v ktorejkoľvek inej kultúrnej, spoločenskej či náboženskej sfére antického sveta. Nemôže však prevyšovať kerygmatickú zvesť, kvôli čomu boli tieto príbehy zapísané.

2.3 Epitafný text kresťanskej Sofie

Kresťanské náhrobné nápisy pochádzajú, samozrejme, z neskoršieho obdobia, teda najskôr z 2.-3. storočia alebo aj z obdobia byzantskej éry, môžu nám však priblížiť atmosféru zomierajúcich kresťanských žien, čo malo iste základ už v biblických tradíciách. Jeden takýto nápis pochádza buď z oblasti Betfagé, alebo Beér-Šeby zo skorého kresťanského obdobia⁴⁴:

Tu odpočívá Sofia, služobníčka a snúbenica Kristova, diakónka...

ἐνθάδε κεῖται ἡ δούλη καὶ νύμφη | τοῦ Χριστοῦ Σοφία ἡ διάκονος...⁴⁵

Pozoruhodné je, že nápis vôbec nezaznamenáva skepsu typickú pre antické epitafné nápisy. Smrť ženy je definovaná len tak, že spí alebo odpočívá (κεῖται). Z nápisu sála spokojnosť a vedomie zvláštneho spoločenstva, ktoré má táto žena aj v smrti s Kristom, za ktorého snúbenicu sa považuje. Išlo asi o ženu, ktorá v živote vstúpila do stavu diakonálneho a pôsobila v cirkvi ako panna zasnúbená Kristovi⁴⁶. Toto presvedčenie sa prenáša aj na náhrobný nápis a iste charakterizovalo Sofiu aj pri jej umieraní⁴⁷.

⁴⁴ MEIMARIS, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials*, 289.

⁴⁵ Prezaté z PERES, *Apocalypsis Homeri*, 112.

⁴⁶ Vid' napred 1Tim 5,3nn. Je pravdepodobné, že okrem služby vdov sa v apoštolskej cirkvi udomácnila aj služba mladších žien, ktoré mohli mať titul „nymfy Kristove“; tie nevstupovali do rodinného zväzku, ale sa zasnúbili Kristovi a celý život slúžili jemu, respektíve cirkvi.

⁴⁷ Podobné nápisy môžeme nájsť aj napred v knihe: DRESKEN-WELAND, *Bild, Grab und Wort*.

Záver

Z uvedených náhrobných nápisov vyplýva, že zosnulé sa nemajú na koho obrátiť a prosieť o pomoc. Bohovia im v smrti nepomôžu⁴⁸, a tak upadajú opustené do pochmúrneho hádu. Antická žena zostáva v smrti sama a jej nádej sa najčastejšie stráca v skepse a beznádeji⁴⁹.

Iba veľmi málo náhrobných príbehov hovorí o tom, že napriek smrti sa mŕtvi, resp. ich príbuzní, odvážia očakávať pozitívny záhrobný osud⁵⁰. To je však všetko, čo sa pre antického človeka dalo zo smrti „vytážiť“. Bolesť z odchodu zostáva trpká.

Samotné zdôvodnenie a rozvinutie príbehu smrti v epitafných textoch však málo pomáha zvládať jej tvrdú realitu. Je skôr vyjadrením bolestivého cítenia príbuzných. Tí za pomoci epigramatikov alebo miestnych funerálnych kamenárov, ktorí tvorili náhrobné texty mŕtvych, sa snažili vyjadriť sebe i okoloidúcim to, čo sa stalo s úbohovou ženou, ktorú prikrýva hrob. Iba malé percento náhrobných textov hovorí o akomsi zmierení sa so smrťou. O živej nádeji (ἐλπίς), ktorá je tak charakteristická pre apoštolskú eschatológiu, však sotva môžeme hovoriť⁵¹.

Je pozoruhodné a aj samozrejmé, že v kresťanskej eschatológii sa napriek smutnému osudu zomierajúcich (a platí to aj o ženách) nestavajú do popredia umierajúci a mŕtvi, ale živá nádej v Ježiša Krista ako toho, ktorý vládne aj smrti, lebo ju aj sám prekonal. Novozákonné texty pomerne masívne a jednoznačne vyjadrujú toto presvedčenie.

Pisatelia týchto novozákonných správ tak vedome tvoria pozitívnu eschatológiu, ktorá má byť oporou pre zomierajúcich kresťanov (a teda aj žien) a ich trúchliacich pozostalých. Tak sa novozákonné správy o úmrtiach nepovažujú iba za informáciu o bolestivej strate príbuzných a diagnostike smrti ich zomierajúcich, ale autormi správ sa kladú do služby kresťanskej kerygmy a majú poslanie parenetické.

V kresťanských správach o smrti žien niet rozdielu medzi úmrtím žien a mužov či detí; smrť každého bolí rovnako. Tieto tanatologické biblické

⁴⁸ PERES, *Positive griechische Eschatologie*, 267-282.

⁴⁹ POROV. PERES, *Hoffnung und Skepsis in den griechischen Grabtexten*, 1-18.

⁵⁰ Podľa Imre Peresa asi 10 % všetkých doteraz známych gréckych náhrobných nápisov: PERES, *Hoffnung und Skepsis*, 16.

⁵¹ PERES, *Griechische Grabinschriften*, 247-261.

príbehy však majú „dobrý koniec“, lebo v Ježišovi prichádza nádej a s ňou aj očakávanie zvratu k dobrému, teda k oživeniu.

Zoznam použitej literatúry

- BECKBY, Hermann (Hrsg.): *Anthologia Graeca I-XVI*, München: Ernst Heimeran Verlag, 1957-1958.
- DRESKEN-WELAND, Jutta: *Bild, Grab und Wort. Untersuchungen zu Jenseitsvorstellungen von Christen des 3. und 4. Jahrhunderts*, Tübingen: Schnell-Steiner Verlag, 2010.
- GEFFCKEN, Johannes: *Griechische Epigramme* (KGLT 3), Heidelberg: Winter Universitätsverlag, 1916.
- KAIBEL, Gerg: *Epigrammata Graeca e lapidibus conlecta*, Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1878.
- KOREČKOVÁ, Andrea: Príčiny úmrtia antických žien. Charakteristika a diagnostika úmrtí žien podľa gréckych náhrobných kameňov a v Novom zákone, *Testimonium fidei* 2 (1/2014) 39-51.
- MEIMARIS, Yiannis E.: *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine*, Athen: National Hellenic Research Foundation, 1986.
- PANCZOVÁ, Helena: *Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov*, Bratislava: Lingea, 2012.
- PEEK, Werner: *Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme*, Berlin: Akademie Verlag, 1955.
- PEEK, Werner: *Griechische Grabgedichte*, Darmstadt: Akademie Verlag, 1960.
- PERES, Imre: Hoffnung und Skepsis in den griechischen Grabtexten. Prednáška na celosvetovom kongrese vedeckej spoločnosti novozákonníkov Studiorum Novi Testamenti Societas na univerzite vo švédskom Lunde, 1. augusta 2008.
- PERES, Imre: Positive griechische Eschatologie. In: Markus Oehler – Michael Becker (Hrsg.): *Apokalyptik als Herausforderung neutestamentlicher Theologie* (WUNT II/214), Tübingen: Mohr Siebeck, 2006, 269-284.
- PERES, Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (WUNT 157), Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.
- PERES, Imre: Miesta blažených podľa Grékov a v Ascensio Isaiae. In: František Ábel (ed.): *Apokaradokia. FS Doc. J. Grešo*, Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava – Evanjelická teologická fakulta, 2003, 159-167.
- PERES, Imre: Apocalypsis Homeri. In: Antal Nagy (ed.): *Vallástörténeti tanulmányok I* (Religionistické štúdie), Budapest: Lux, 1999, 63-149.
- RHODE, Erwin: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Bd. I-II, Freiburg/i.B. – Leipzig – Tübingen: J. C. B. Mohr Siebeck Verlag, 1989.
- VIDMAN, Ladislav: *Psáno do kamene, Sv. 16: Nové obzory vědy* (Vědeckopopulární edice ČSAV), Praha: Academia, 1975.
- ZELLER, Dieter: Unsterblichkeit des Leibes bei den Griechen?, *ZNW* 99 (2008) 290-293.

Zhrnutie

Grécke náhrobné nápisy vychádzajú z klasických epigrafických zbierok (Werner Peel, Hermann Beckby), sú svedkom záhrobných predstáv žien v podsvetí, predovšetkým negatívnych predstáv a ich definícií podsvetia. Ženy popisujú svoj stav v podsvetí, svoje pocity, reakcie okolia na ich úmrtie. Vyrovnávajú sa s rozpadom tela, zánikom krásy, vlastnej existencie. Zosnulé vyjadrujú túžbu vrátiť sa späť do života, pobudnúť aspoň na chvíľu so svojimi milovanými, poučiť ich, ako vylepšiť kvalitu života. Vyrovnávajú sa so sebeckosťou a nenásytnosťou gréckych bohov, ktorí uprednostňujú vlastné potreby. Grécke náhrobné nápisy sú plné beznádeje, smútku, bolesti a otázok hľadajúcich zmysel ľudského utrpenia. Príspevok ponúka aj krátku komparáciu s kresťanským nápisom, ktorý je ovplyvnený nádejou v Kristovo zmŕtvychvstanie, a preto strata milovanej osoby, aj keď znamená bolestivú skúsenosť pre pozostalých, je predsa ovplyvnená kerygmatickým posolstvom kresťanskej zvesti.

Kľúčové slová: smrť, podsvetie, ženy, beznádej, nádej.

Summary

The Greek epitaphs originate in the classic epigraphic collections (Werner Peel, Hermann Beckby), they witness to the afterlife imaginations of women, as they live their life in the underworld. They are mainly negative ones – and so are their definitions of the Underworld. These women describe their status in the underworld, their feelings and reactions of their environment to their death. They deal with the decay of their body, their beauty and their very existence. The deceased ones express their desire to come back to life, to stay at least a little longer with their beloved ones, and to advise them how to improve the quality of their life. They recount the selfishness and greed of the Greek gods, who prefer their own needs to anyone and anything else. The Greek hic jacets are full of hopelessness, sadness and pain as well as seeking to make sense of human suffering. The contribution offers a short comparison with a Christian epitaph too, which is very different as it is, influenced and infused by the hope springing from Christ's resurrection, and as a consequence of this the loss of the beloved person, though being a painful experience for the bereaved ones, is in the end powerfully signed by the Christian kerygma.

Keywords: death, underworld, women, despair, hope.

Andrea Korečková
Bačkovík 88
044 45 BAČKOVÍK, Slovenská republika
andrea.koreckova@gmail.com

Obsah

Štúdie

<i>Miroslav VARŠO</i> Deuternomistická právna frazeológia	1-21
<i>Blažej ŠTRBA</i> Lútostivý a milostivý Boh. Komparácia slovenských prekladov niektorých charakteristík Boha s ich hebrejským originálom	22-59
<i>Massimo GRILLI</i> „Naplnenie“ ako hermeneutická kategória Evanjelia podľa Matúša	60-74
<i>Henry Ansgar KELLY</i> Druhy exorcizmu v Biblii a v Cirkvi	75-87
<i>Andrea KOREČKOVÁ</i> Negatívna predstava života žien v záhrobí podľa gréckych náhrobných kameňov a komparácia s novozákonnými dokladmi o úmrtí žien	88-102
Abstrakty a recenzie	103-139
Správy a oznamy	140-154

Obsah

Štúdie

<i>Miroslav VARŠO</i> Deuteronomistická právna frazeológia	1-21
<i>Blažej ŠTRBA</i> Ľútostivý a milostivý Boh. Komparácia slovenských prekladov niektorých charakteristík Boha s ich hebrejským originálom	22-59
<i>Massimo GRILLI</i> „Naplnenie“ ako hermeneutická kategória Evanjelia podľa Matúša	60-74
<i>Henry Ansgar KELLY</i> Druhy exorcizmu v Biblii a v Cirkvi	75-87
<i>Andrea KOREČKOVÁ</i> Negatívna predstava života žien v záhrobí podľa gréckych náhrobných kameňov a komparácia s novozákonnými dokladmi o úmrtí žien	88-102
Abstrakty a recenzie	103-139
Správy a oznamy	140-154